Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)

İlyas Topsakal

"Yoh men hèçem, Men yalanam,
Kitap kitap sözlerimin
Müellifi menim anam"…

Bahtiyar Vahapzade'nin sözleriyle ebediyyete irtihal eden
sevgili anacağımın ve babacığımın aziz hatırasına…

İÇİNDEKİLER

Sunuş (Turan Yazgan) *13*
Gelecek Nesiller İçin Temel Kaynak Eser (Dr. Muhsin Kadıoğlu) *15*
Önsöz *17*

Giriş

Coğrafi dini ve idari adlandırmalar *26*
Rus Olmayanlar (Neruskiy) *27*
Hıristiyan Olmayanlar (İnoverets) *27*
Muhammedî *27*
Basurman *27*
Yazıçnik *27*
Hıristiyanlık ve Misyon Olgusu *28*
Tarihî Süreçte Hıristiyanlık *28*
Misyon, Misyoner ve Misyonerlik *33*
Kutsal Kitap'ta Hıristiyan Misyon Olgusu *35*
Hıristiyan Misyonerliğin Tarihsel Süreci *37*
İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyon Olgusu *44*
Rus Ortodoks Misyonu Etken Güçleri *48*

Bölüm 1
İdil-Ural Bölgesinin Coğrafyası ve Nüfus Yapısı

1.1. Genel Özellikler *53*
1.2. İklim Özellikleri *55*
1.3. Ekolojik Özellikler *56*
1.4. İdil-Ural Bölgesi Tartışmaları *57*
1.5. İdil-Ural Bölgesinin Nüfus Yapısı *58*
1.6. Nüfus Yapısının Değişim Süreci *59*
1.7. Etnik Gruplarda Demografik Değişim *66*
1.7.1. Doğu Slavlarının Nüfus Gelişimi 66
1.7.2. Türk ve Fin Kökenli Nüfusun Değişimi 70
1.7.2.1. "Yeni Başkurtlar" 70
1.7.3. Demografik Bilgilerin Mukayesesi 71
1.7.4. Mari Nüfusunun Değişimi 71
1.7.5. Udmurd Nüfusunun Değişimi 72
1.7.6. Mordvan Nüfusunun Değişimi 72
1.7.7. Çuvaş Nüfusunun Değişimi 73
1.7.8. Tatar ve Başkurt Nüfusunun Değişimi 73
1.8. İdil Ural Bölgesinde Nüfus Dağılımı (XIX. Yüzyıl) *75*
1.8.1. Kimliğini Kaybeden Halklar 76
1.8.2. "Yeni Hıristiyanlar"ın İslamlaşması 77
1.8.3. Nüfus Değişimi (XIX. Yüzyıl) 77

Bölüm 2
Rus Kilisesinin Kuruluşu ve Gelişmesi

2.1. Rus Topraklarında Hıristiyanlığın Yayılması 83
2.2. Rus Ortodoks Kilisesinin Metropolitlik Dönemi (988-1589) 88
2.3. Rus Ortodoks Kilisesi'nin Patriklik Dönemi (1589-1700) 94
2.3.1. Moskova Patrikliği ve Moskova Patrikleri 94
2.3.3. Patrik Yermogen (1606-1612) Dönemi..... 95
2.3.4. Filaret Dönemi (1619-1633) 95
2.3.5. Patrik İoasaf Dönemi (1634-1640)..... 96
2.3.6. İosif Dönemi (1642-1652)..... 96
2.3.7. Nikon Dönemi (1652-1658) 96
2.3.8. Patrik II. İoasaf Dönemi (1667-1672) 98
2.3.9. Patrik Pitirim Dönemi (1672-1673)..... 98
2.3.10. Patrik İoakim Dönemi (1674-1690)..... 98
2.3.11. Patrik Adrian Dönemi (1690-1700) 99
2.4. Rus Ortodoks Kilisesi'nin Sinodluk Devri..... 100
2.4.1. "Dinî Reglament" Senedi..... 101
2.4.2. Kutsal Sinod..... 101
2.4.3. Patrikliğin Kaldırılması..... 102
2.4.4. "Vatan Muharebesi" Arefesinde Kutsal Sinod 103

Bölüm 3
Kazan'ın İstilası: XVI.ve XVII. Yüzyılda Misyon

3.1. Rusların Kazan'ı İstilâsı ve Ortodoks Misyonun Başlaması 107
3.2. İdil'de Ruslara Karşı İlk Ayaklanmalar 113
3.2.1. Kazan'da İlk Ayaklanma 113
3.2.2. Halk İsyanıyla Nogay Hanı'nın Kafasının Kesilmesi 115
3.2.3. Mari ve Çeremiş Ayaklanmaları 116
3.3. "Rus Devleti ve Hükümdarına Karşı Sadakat" Ayinlerinin Başlaması 118
3.3.1. Müslümanlara Kazan Şehrinin Yasaklanması..... 118
3.3.2.Yeni Şehirler Kurarak Hıristiyanlaştırma 119
3.3.3. Müslümanların Topraklarında Yapılan İlk Manastırlar..... 120
3.3.4. Manastırlara "Dokunulmazlık Payesi" 121
3.3.5. Çar'ın Misyoner Talimatnamesi 122
3.4. Kazan Yeparhiyasının Açılışı ve Misyon Faaliyeti 124
3.4.1. İlk Hıristiyanlaştırma..... 124
3.4.2. Hıristiyanlaştırmanın Ana Prensipleri ve Metotları 124
3.4.3. Kazan Halklarının Vaftiz Edilmesi 126
3.4.4. Misyonerliğin Paganlar Üzerindeki Etkisi..... 128
3.4.5. Kazan Yeparhiyasının Açılışı 129
3.4.6. Keşiş Guriy ve Faaliyeti 130
3.4.7. Keşiş Germogen ve Varsonofiy'in Faaliyetleri..... 136
3.5. XVII. Yüzyılda Misyon Faaliyetleri 138
3.5.1. Kazan Metropoliti Germogen'in Misyonerlik Faaliyetleri 138

3.5.2. Metropolit Yefrem'in (1607-1614) Misyon Faaliyeti 142
3.5.3. XVII. Yüzyılda Çıkarılan Kanunlar 143
3.5.4. Rus ve Ortodoks Olmayanlara Verilecek Cezalar 144
3.5.5. Sultan IV. Mehmet'ten İstenen Yardım..... 145
3.5.6. Kazan Metropoliti Tihon III'ün Misyon Faaliyeti..... 147
3.5.7. Çocukları Eğiterek Hıristiyanlaştırmanın Başlaması..... 148

Bölüm 4
XVIII. Yüzyılda Yeni Misyon Vaftizliler Dairesi

4.1. Yeni Vaftizliler Dairesi ve Faaliyetleri 157
4.2. Yeni Vaftizliler Dairesi'nin Kurulması..... 159
4.3.Yeni Vaftizliler Dairesi'nin Yeniden Teşekkülü 164
4.4.Arhimandrit Seçenov İdaresinde Yeni Vaftizliler Dairesi ve Faaliyetleri 167
4.5. Yeni Vaftizliler Dairesi'nin Misyoner Yöntem ve Önlemleri: Zorla Vaftizleme 174
4.6. Yeni Kreşin İdaresinin Kapatılması ve Sonuçları..... 187

Bölüm 5
XIX. Yüzyılda Misyon

5.1. XIX. Yüzyıl Rusyasına Genel Bakış 197
5.2. Geri Dönüş (İhtidâ) Hareketi 210
5.2.1. XIX. Yüzyıl İlk Yarısı Kreşin İhtidası ve Karşı Misyon Faaliyetleri 212
5.2.2. Rahip Yona'nın Geri Dönüş Hareketine (İhtidâ) Karşı Faaliyetleri..... 220
5.2.3. Misyonerlerin Geri Dönüş (İhtidâ) Hareketine Karşı Faaliyetleri 223
5.3. Rusya İncil Cemiyeti'nin Misyoner Faaliyetleri 230
5.4. Piskopos Filaret'in İhtida Karşıtı Misyon Faaliyetleri 233
5.5. Filaret Dönemi Kazan Yeparhiyasında Kreşinler..... 242
5.5.1. Filaret Döneminde Kazan Yeparhiyasında Misyon Teşkilâtının Kurulması 247
5.5.2. Filaret Dönemi Kazan Seminarisinde Misyoner Yetiştirme Programı . 253
5.5.3. Filaret Dönemi Misyon Teşkilatı, Devlet ve Kilise İlişkileri 259
5.6. Seyyar Kiliselerin Misyon Faaliyeti 268
5.7. Piskopos Grigori ve Misyon Faaliyetleri 278
5.8. Kreşinlerin 1850 Sonrasında Eski Dinlerine Dönüşü..... 281

Bölüm 6
İlminskiy ve Sistemi

6.1. İlmiskiy'nin Biyografisi 293
6.1.1. İlminskiy'nin Bıraktığı Miras 297
6.1.2. İlminskiy'nin Aile Hayatı 300
6.2. İlminskiy Sistemini Doğuran Misyon Süreci 303
6.3. Misyonun İlminskiy Dönemine Kadar Gelişimi 307
6.4. İdil Boyunda İslam ve Misyona Etkisi..... 312

6.5. İlminskiy Sisteminin Doğuşunda Yardımcı Etkiler *319*
6.6. İlminskiy Sisteminde Dinî Hümanizm *327*
6.7. İlminskiy Sisteminde Etken Faktör Ana Dil *333*
6.8. İlminskiy Sisteminde Aile Faktörü *335*
6.9. İlminskiy Sisteminde Kilisenin Rolü *337*
6.10. İlminskiy ve Kazan Merkezi Kreşin-Tatar Okulu *340*
6.11. Kazan Merkezi Kreşin-Tatar Okuluna Yapılan Yardımlar *346*
6.12. Kazan Merkezî Kreşin-Tatar Okulunun Gelişmesi *349*
6.13. İlminskiy Sistemine Karşı Fikirler *352*
6.14. Kutsal Guriy Cemiyetinin Kuruluşu ve İlminskiy Sistemiyle Bütünleşmesi .*361*
6.15. Öğretmen Seminarisi ve İlminskiy Sisteminin Yayılması *366*
6.16. İlminskiy Sonrası İdil Ural Bölgesinde Misyoner Eğitim Kurumları *372*
6.17. İdil Bölgesinde (Kazan Eğitim Bölgesi) Gayrı Rus Okullar *376*
6. 17. 1. Ural Bölgesi Gayrı Rus Okulları 381

Bölüm 7
Kazan Misyonerlik Kurultayı Tutanakları

7.1. Ortodoks Misyon ve Misyoner Gözüyle İslam ve Müslümanlar *387*
7.2. Misyoner Bakışıyla Müslümanların Propaganda Yöntemleri *399*
7.3. İslam Propagandasının Gücü ve Unsurları *406*
7.4. Müslümanların İslam ve Türklük Bilinci Altında Birleşme İstekleri *415*
7.5. İslam Propagandasında Basın, Sivil Kuruluşlar ve Türkiye *426*
7.6. Rapor Üzerine Yapılan Değerlendirmeler ve Alınan Kararlar *436*
7.6.1. Rapora Yapılan Ek Teklifler 436
7.6.2. Müslümanlara Karşı Alınan Ortak Kararlar 439

Sonuç *441*
Kaynakça *447*

Dizin .....

SUNUŞ

Dr. İlyas Topsakal, Türk milletinin din ve sosyal değişim tarihinin temelleriyle ilgili bu çalışmasıyla, çok önemli bir hizmet yapmıştır.

1552'de Kazan'ın "Taş üstünde taş, gövde üstünde baş" bırakmak suretiyle işgal edilmesinden sonra, Rusların doğuya doğru yayılmaya başlaması ve iki asır içinde ulu Türkistan'ın hemen tamamını ele geçirerek Türkleri bugün toplum mühendisliği dediğimiz bir disiplinin hala geçerli metotlarını uygulayarak parça parça etmesi, dinlerini değiştirmesi, en küçük gurupları bile tesbit ederek her birini birbirini okumaya imkan vermeyecek alfabeyle donatması, suni sınırlarla birbirinden ayırarak ve sınırlar dolayısıyla devamlı kavga etmelerini sağlayarak ayrı milletler oluşturmaya çalışması ve başkentlerinde Rus çoğunluğu oluşturarak görünen yönetimle asıl yönetimin gizlenmesi, hepsinin yeraltı ve yer üstü tek cins ham madde üretim ve maden kaynağı ilân edilmesi, tabiatın aşırı derecede kullanılarak göllerin kuruması, ovaların tuzlanması...

Bugün de, bunlara ilave olarak, emperyalistlerce daha da geliştirilerek kullanılmaya devam eden çok çeşitli metodlardan özellikle dini ağırlıklı olanlar üzerine yapılmış derin araştırmalara ve orijinal kaynaklara dayalı bu eser, Türk dünyasının dününü inceleyerek geleceğini yönlendirmede doğru yolu bulmak isteyen siyasilerimizin ve ilim adamlarımızın başvuracağı temel eserlerden biridir. İlyas Topsakal bu eserin yazarı, bu sahanın kıymetli elemanı ve Vakfımızın her yönüyle gönül gücü çok yüksek bir mensubu olarak her türlü takdire layık olmuştur. Eseri sosyal ilim mensuplarına, özellikle siyasete soyunacak gençlerimize ve Türk dünyası ile ilgilenen herkese tavsiye etmeyi vazife sayıyorum.

Prof. Dr. Turan Yazgan
2009/7/4

Gelecek Nesiller İçin Temel Kaynak Eser

Elinizdeki eser masa başı tarihçilerinin değil, bizatihi Rus kaynaklarını araştıran bir ilim adamının alın teridir.

Eser, Altınordu İmparatorluğu'nun dörde bölünmesinden sonra ortaya çıkan hanlıklardan özellikle Kazan Hanlığı topraklarında yaşayan Türklerle ilgilidir. Ruslar tarafından 1554 yılında istilâ edilen Kazan Hanlığı tebaası olan Türklerin Hıristiyanlaştırılmasını birinci elden kaynaklarla açıklamakta, geçmişi ilmî metotlarla aydınlatarak geleceğe ilişkin projeksiyon üretilmesinin önünü açmaktadır.

Kazan Hanlığı'nın işgalinden sonra Rus devleti dinî özgürlükler konusunda asla hoşgörülü olmamıştır. Rus Çarlarının çoğunun emirlerine göre Hıristiyanlığı kabul etmeyerek Müslüman olarak kalanlara ağır vergiler konulmuş, toprakları ellerinden alınmış, sürgün edilmişler, cezaî takibatlara uğramışlar, ölülerini İslam esaslarına göre defnedenler izlenmiş ve cezalandırılmış, Müslüman mezarlıkları yok edilmiş veya yakılmış, cami yapımına izin verilmemiştir. Müslümanlara Rus devletinin doğrudan uyguladığı baskılar, akıllara gelmeyecek türdendir. Rus devleti Müslümanlara sistematik baskı uygularken, kiliselere gönderilen emirlerde "halka yumuşak davranılması" talimatı verilmiştir. Diğer taraftan vaftiz olmayı kabul edenlere, kiliselere gidenlere, Hıristiyan sembollerini taşıyanlara, Müslüman adetlerini terk edenlere çeşitli fırsatlar sağlanmıştır. Yani Rus Çarı devletin "kötü polis", kiliselerin "iyi polis" oynaması suretiyle Müslüman Türklerin Hıristiyan olmasını sağlamaya çalışmıştır.

1755'deki Başkurt ve 1733-75'teki *Emeliyan Pugaçev* ayaklanmalarının bastırılamaması nedeniyle Rusya, dinî özgürlükleri gevşetmek zorunda kalmıştır. Bu durumu gören Çariçe *II. Katerina;* Başkurt, Sibirya, Kazak steplerindeki camilerin yeniden açılmasına izin vermiştir. Çariçe'nin camilerin açılmasını "Hıristiyan bölgelerin dışında" şeklinde sınırlaması hayli önemlidir. Çünkü ihtidâcıların veya Kreşinlerin bulunduğu köylerde minareli camilerin açılmasını yasaklayan kanunlar, 1917 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

İlyas Topsakal'ın bu değerli eserinde, Hıristiyanlaştırma misyonunu güncelleyen *Nikolay İvonoviç İlminskiy(1822–1891)*'nin faaliyetleri özellikle incelenmiştir. Hakikaten de, İlminskiy'nin, Kreşinler arasında başlattığı yeni *"yeni misyon"* sadece *"Hıristiyanlaştırma"*

değil, *"Ruslaştırma"*yı da içerdiği için dikkatle okunmalı ve incelenmelidir.

Rusya'da yaşayan Rus olmayanların *Ruslaştırılması* veya *Ortodokslaştırılması* için ilmî metotları üreten ve kendi ekolünü oluşturan kişi İlminskiy'dir.

İlminskiy'nin fikirlerinin temelinde *"Ortodoks Rusluk şuuru"* vardır. Amacı da, Rusya içindeki toplulukları *"Rus olmak"* temelinde birleştirmektir.

İlminskiy'nin "içte (duyguda) birliktelik sağlanınca harici Ruslaşma tabii bir süreç neticesinde gelişecektir. Şimdi onlar için değerli olan inanç kültür, örf, âdetler zamanla yok olacak, dillerini unutacaklardır" dediğini hatırlatmaktadır.

İlyas Topsakal'ın bu çalışması Hıristiyanlaştırılan Türklerin izini sürmek bakımından önemlidir. Hıristiyanlaştırılan Müslümanları anlamak bakımından önemlidir. Ortodoks Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerini anlamak bakımından önemlidir.

Bana göre bu kitaptan öğrenebileceğimiz en önemli hususlardan biri de, Rusların Müslüman topluluklar için Kril alfabesi oluşturmasıdır. Rahmetli Prof. Dr. Turan Yazgan'ın ısrarla işaret ettiği "Türklerden başka hiçbir milletin 42 alfabesi yoktur. Türkler tek alfabeye geçmelidir" hedefinin ne kadar doğru olduğunu bu eserle bir defa daha anlayacaksınız.

İlyas Topsakal'ı, Türkiye'de hemen hemen hiç bilinmeyen bir konuyu gündeme taşıdığı ve ilmi esaslardan taviz vermediği için tebrik ediyorum. Bu eser, ataları zorla Hıristiyanlaştırılmış milletlerin ve halkların torunlarının araştırmalarına da kaynak tutacak niteliktedir.

Kısacası, kendini "Müslüman" olarak addedenlerin bile esaslı şekilde bilmediği bir konu var bu eserde.

Dr. Muhsin Kadıoğlu
muhsinkadioglu@gmail.com
İstanbul, Kozyatağı;
12 Ocak 2016 Salı, Saat:09.04

Önsöz

Uzun yılların emeği olan gözümün nuru eserimde, 1552 yılında İdil-Ural bölgesinin Türklerin hakimiyetinden çıkıp Rusların egemenliğine girmesiyle başlayan Ortodoks misyon sürecini bir bütün olarak ele alırken kronolojiyi esas alarak olayları aydınlatmayı hedeflemiştim. Bu hedefimde ne kadar başarılı oldum takdir elbette siz okuyucularımın olacaktır. Eserimin ilk bölümleri olan on altı, on yedi, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda kullandığım kaynaklarının birincil kaynaklar olmasına riayet etmeye çalıştım, ilk olması hasebiyle çok eksiğim ve başarısız olduğum kısımlar oldu, bunu itiraf ediyorum, ancak benden sonra bu alanı çalışacak genç meslektaşlarıma bir kapı açabildiysem kendimi bahtiyar hissederim. On dokuzuncu yüzyıla kadar Rusya'nın Türklerini asimile ederek iyi vatandaş yapma projesi olan ortodoklaştırmanın zorla yapılması Türk boylarında onarılmaz yaralar açsa da varlıklarını devam ettirmeyi bilmişlerdir. Acı tecrübeyi deneyen Rus çarlığı özellikle 1860 yılından itibaren değişen dünyaya paralel eğitim yoluyla vatandaşlarını asimile etme metoduna geçiş yapmıştır, bu cümleden N. İvanoviç İlminskiy bu dönemin en önemli figürüdür ve modelinin sahibidir. N. İ. İlminskiy, kurduğu eğitim sistemiyle hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın anahtarının ana dil ve din eğitimiyle olacağını devlete ispat etmeye çalışmış ve bu hedefini Kreşen Tatarları üzerinde de olsa gerçekleştirmiştir. Kurduğu yüzlerce okulla dinî eğitimi güçlendirmiş ve her kabileye ayrı dil oluşturmaya yönelik alfabe hazırlayarak gelecekteki özellikle Türk şuur ayrışımının temelini atmıştır. Yaptığı Kiril karakterli alfabeler Çuvaş, Çeremiş, Mari, Tatar, Kazak ve Kırgız Türklerini ortak kullanılan Türkçeden kopardığı gibi zamanla her birine bir millet olma şuuru aşılamıştır. Tez İdil-Ural'daki Rus misyon hareketini incelerken bu sosyal süreci de ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu çalışmada birinci kaynak olarak XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllarda Rus devletinin çıkardığı kanunların basılı külliyatları ve Mojarovskiy'nin 1552'den 1867 yılına kadar misyoner faaliyetleri içeren *İzlojeniya Huda* adlı eseri kullanılmıştır. XIX. yüzyılda ise ana kaynaklarda çeşitlilik artmış, N. İ. İlminskiy ve E. Malov'un günlükleri ve haklarında yazılmış çağdaşı biyografiler devreye girmiştir. Nihayet son bölümde Misyoner kongresinin Müslüman bölümü tutanağı da değerlendirilmiştir. İdil-Ural'da Ortodoks misyonun ta-

rihi süreci yine Rus misyonerlerinin bakışı, onların eserlerine dayandırılarak ortaya koymak çalışmanın amacını oluşturmuştur.

Dipnotlarda kaynaklar gösterilirken Latin harfleri tercih edilmiştir. Tezin Bibliyografya bölümünde ise Rusça kaynaklarımızın orijinal adları Kiril alfabesiyle yer almıştır. Ana kaynaklarımızın yer aldığı, arşiv, kaynak eserler ve dergiler bölümlerinde Kiril harf sırası; araştırma eserleri bölümünde de Latin harf sırası takip edilmiştir. Ayrıca Kaynakçamızda Rusça eserlerin ve makalelerin Türkçe çevirileri de parantez içinde verilmiştir.

Tezi hazırlarken yardım ve desteğini gördüğüm ve burada isimlerini yazamadığım birçok arkadaşım ve rehberimden peşinen özür diliyor ve teşekkür ediyorum. Çalışmamda emeği bulunanları sıralayacaksam en başta 1997-1999 yılları arasında Kazan ve Batı Kazakistan'da saha çalışmaları yapmamı sağlayan ve 1996 yılından itibaren beni her zaman destekleyip önüme sonsuz fırsatlar koyan, bölgede konuşulan Türk lehçe ve şivelerini ve Rusçayı öğrenmeme şüphesiz vesile olan kıymetli hocam Prof.Dr. Turan Yazgan'a müteşekkirim. Bana güvenerek üniversitenin imkânlarını önüme sunan, tezimi yönetip bana ufuklar açan hocam Prof Dr. Mustafa Fayda'ya en içten teşekkürü borç biliyorum. Eserimin kurgulanışı ve içeriğini hazırlarken en az benim kadar heyecanlanıp yol gösteren, notlarımı bir bir gözden geçirip düzelten, yorumlamamda etkili olan, son düzeltmelerimi yapan ve en önemlisi beni her anımda teşvik eden, hocam Halil Açıkgöz'e ayrıca minnettarım. Eserimin ikinci baskısında bıkmadan usanmadan mesai harcayan dostum, ağabeyim Muhsin Kadıoğlu'na ve dikkati ve nezaketiyle eserime kıvam verem sevgili editörüm Ayşegül Büşra Çalık Hanımefendiye ve Ötüken Neşriyat'a şükranlarımı sunuyorum… Ve şüphesiz çalışmam esnasında yıllarca beni her anımda destekleyip motive eden sevgili eşim Ünsal ve kızım İdil'e sonsuz sevgilerimi sunuyorum. Sonradan dünyamızı aydınlatan kızım İlim Çise'yi de bize bahşettiği için Yüce Yaradana müteşekkirim.

20 Ocak 2018
İstanbul

İlyas TOPSAKAL

Giriş

Bu eser, İdil-Ural bölgesinde misyonerlik faaliyetlerini Rusların Kazan'ı istilâsı tarihi olan miladî 1552 yılından başlayarak, 1917 Rus Devrimi'ne kadar kronolojik olarak incelemektedir. Eserde, bizatihi misyonerlerin kendi metotları olan kilise yöneticilerinin atanma sırasına göre faaliyetlerinin tanımlanması ve bu sıra içinde kurumsal yapıların doğuşu, gelişimi ile misyona katkıları sırası takip edilmiştir. Çalışmanın İdil-Ural bölgesiyle sınırlandırılması misyonun Türkler üzerindeki etkisinin kabulünü peşinen beraberinde getirmiş ve bir nevi Türkler üzerine Rus Ortodoks misyonu tanımlamasını geçerli kılmıştır. Ayrıca İdil-Ural bölgesinde yaşayan Fin-Ugor kavimlerinden Çeremiş, Mari ve Votyaklar, akraba kavimler olarak yeri geldikçe bu çerçevede kendine yer bulmuştur. Ancak çalışmanın ağırlık merkezini Müslüman Tatar, Çuvaş ve Kreşinler oluşturmuştur. Zira bölgede Müslüman Türkleri temsilen Tatarlar ve Başkurtlar bulunurken, Hıristiyan ve eski Türk dinîne mensup Türkleri temsilen de Kreşinler ve Çuvaşlar bulunmaktadır.

Batı'da Rus tarihi ve Rus tarihi içindeki Rus olmayan toplulukları ve özelde Rusya'da yaşayan Türklerin hayatını inceleyen çalışmalar yenidir ve son 30 yıl içinde yoğun olarak görülür. Bu hiç şüphesiz, Sovyet döneminde belgelere ulaşma zorluğundan kaynaklanmış bir durumdur. Maalesef aynı durum Türkiye'de de yaşanmış, Prof. Dr. A. Nimet Kurat ve Nadir Devlet'ten başka araştırmacılar bu alanda çalışma yapamamıştır.[1] Batıda ise bu alanda en kapsamlı çalışma Daniel R. Brower ve Edward J. Lazerini tarafından

[1] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999; *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Meclisi*, İstanbul 1998.

hazırlanan ve Indiana Üniversitesi'nde 1997 yılında *Russian's Orient*[2] ismiyle basılan eserdir. Rus tarihini 1700 yılından 1917 yılına kadar bütün evreleriyle inceleyen bu çalışma seçkin makaleleri içermektedir. Ancak bizim çalışmamız misyonerlik kaynaklarıyla sınırlı olduğu için bu çalışmalar sadece girişimizde dünyada bu alanda yapılan çalışmalara değinmek üzere kullanılmıştır. Yine Aleksandr Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelquejains'in *Les Mouvements nationaux chez les Musulmans de Russie: Le Sultangalievisme au Tataristan* adlı eseri de (Paris 1960) bu alanda yapılan çalışmaların öncüsü kabul edilmektedir. Bu eser, Nezih Uzel tarafından Türkçeye *Rusya Müslümanlarında Millî Hareketler: Tataristan'da Sultangaliyevcilik* (İstanbul 1981) adıyla çevrilmiştir. Bu iki eser, Rus tarihi çalışanları için genel bilgiler içermesi bakımından mühimdir. Ancak daha da dikkate değer olan şu ki, bu referans eserlerin ışığı altında yapılan iki yeni doktora çalışması vardır ve bunlar ABD'nin İdil-Ural bölgesine verdiği önemin göstergesidir. Bu eserlerden ilki bizim de çalışmamıza kurgu yönünden katkıda bulunan hatta başlangıçta misyona bakışın anahtarı olan ve Paul William Werth tarafından 1996 yılında Michigan Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlanan *Subject for Empire: Orthodox mission and imperial governance in the Volga-Kama region, 1825-1881* adlı çalışmadır. Batı'da İdil boyuna ait misyon hareketinin değerlendirilmesi ile ilgili yapılan bu ilk çalışma; Ortodoks misyonun bölgedeki çalışma usullerini, kilise, devlet ve özel misyoner teşkilâtların fikrî hareketlerin oluşumundaki etkilerini İslam ve Hıristiyanlık bilgisi ışığında incelemesiyle önemlidir. Yine alanda ilk olan bu çalışma, kaynaklarıyla da yeni çalışmalara ışık olmuştur. Misyon hareketinin tarihi kaynaklarını arşiv, Rus kaynaklarının basılmış temel eserleri ve dönemin misyonerlerinin yazdığı eserler olarak göstererek yeni araştırıcılara ön ayak olmuştur.[3]

---

[2] Daniel R. Brower-Edward J. Lazerini, *Russian's Orient İmperial Borderlands and Peoples 1700-1917*, İndiana Universitiy Press, 1997; bu eserin 317-331 sayfaları arasında Rus tarihinin Sovyet öncesi ve sonrası yayınlanan araştırmaların bibliyografyasını görmekteyiz. Onlardan bazıları şunlardır: Edward Ammworth (ed.), *Soviet Nationalitiy Problems,* New York 1971; Taras Hunczak (ed.) *Russian İmperialism from İvan the great to the revolution*, New Brunswick, New Jursey, 1974.

[3] Paul William Werth, *Subject for Empire: Orthodox mission and imperial governance in the Volga-Kama region, 1825-1881* Basılmamış doktora tezi Universitiy of Michigan 1996.

Prof. Werth'den sonra yine hemen hemen aynı dönemdeki ihtidâ hareketini, ki bu Rus tarihinde "geri dönüş" olarak geçer, Agnes-Kefeli Clay çalışmıştır. *Krashen Apostasy: Popular religion education and the contest over Tatar identıty (1856-1917)* adını taşıyan bu çalışma, dilekçeleri takip ederek Kreşin ihtidâsını nedenleri içeriği ve sonuçlarıyla tartışmış ve etken unsurlarını ortaya koymuştur. Yine malzemenin yeri ve kullanım şekli açısından bu çalışma sonrakilere örnek olmuştur.[4] Bu arada misyonun temsilcilerinden İlminskiy'den sonra ikinci önemli kişi olan Yefimiy Aleksandroviç Malov da özel arşiviyle ülkemiz tarihçilerinden Saime Selenga Gökgöz tarafından çalışılmıştır. Saime Gökgöz'ün çalışması monografik bir çalışmadır ve XIX. yüzyıl İdil bölgesi misyon hareketi Malov'un gözlemleri ve bıraktığı malzemeyle değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Gökgöz, Malov'un özel arşivinin ilk 25 defterini elde etmiş ve çalışmasını bu defterlerin içeriğiyle genişletmiştir. Malov'un defterlerinin toplamı 50'dir ve son 25'i henüz değerlendirilmemiştir. Ancak Kazan'da çıkan *İdil* dergisinde Malov'un bu vesikaları 1993 yılında Marsel Ahmetcanov imzasıyla yayınlanmaya başlamıştır.[5] Ayrıca Murad Aliş kendi çabasıyla Malov'un arşivinden seçmeler düzenlemiş ve *Bayraş*[6] adıyla bastırmıştır. Bu çalışma, Malov'un *Kazan Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Kitaplar ve Elyazmaları Kısmında* Fond No. 7 (*Otdel redkih knig i rukopusey*) ile Tataristan Fenler Akademisi Alimcan İbragimov Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'ndeki 56 nolu fondda bulunan evraktan çıkarılan notlarla yapılmıştır. Saime Gökgöz'ün

---

4 Agnes Kefeli-Clay, *Krashen Apostasy: Popular religion education and the contest over Tatar identıty, 1856-1917,* Basılmamış Doktora Tezi, Arizona State University, Mayıs 2001.

5 *İdil* dergisinin 1993'te 5, 6, 7,8. sayılarında çıkan Malov'un günlükleri 1871 ile 1884 yılları arasında yaşadığı olayları konu eder. Derginin 5/93, (s. 48-52) tarihli sayısında 1871 Temmuz–1875 Aralık arasında tuttuğu notlar yer alırken 6/93, (s. 38-41), 1877 Aralık–1884 Mart, 7-8/93 (s. 61-66), 1884 Haziran-1890 Şubat arasındaki notlardan seçmeleri içermektedir.

6 Murad Aliş, *Bayraş Kitabı*, Kazan 1999; "3 Şubat 1869 tarihli notla başlayan eserin misyonerlerin faaliyetleri bölümü, 5 Ağustos 1909 tarihine kadar devam etmektedir. Ayrıca eserde Yahudilere karşı misyoner faaliyetleri bölümü de 10 Mayıs 1890. tarihli notla başlayıp, 13 Aralık 1913 tarihli notla bitmektedir. Eserde Malov'un Müslümanlar için tuttuğu notlar üçüncü bölümde yer almakta ve 1915,1916, 1917 ve 1918 yıllarında tuttuğu notları içermektedir.

çalışması genel misyon bilgisiyle başlamakta ve birinci bölüm tamamen misyon ve içerdiği anlamı tartışmaktadır. İkinci bölüm doğrudan yaşanan XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllar hatta XIX. yüzyılın ilk yarısı da geçilerek Malov'un biyografisine geçilmekte, devamla akademik hayatı, misyon bilgisinin kaynakları, ruhbanlığı, İslam karşıtı misyon hareketindeki yeri ayrı bölümler olarak incelenerek konu bitirilmektedir.[7] Bu çalışmalara rağmen henüz Malov günlüklerinin 25 tanesi bilimsel çalışma için henüz beklemektedir.

Bu çalışma ise, Ortodoks misyon hareketinin daha doğuş evresinden başlayarak kronolojik olarak kurumsallaşmasına kadarki süreyi içermektedir. Yani tarihî süreç bozulmadan, XVI. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadarki misyon hareketinin durumu, seyri ve oluşturduğu kurumsal yapılar incelenmiştir. Türkiye'de olduğu gibi dünyada da Ortodoks misyonun, misyoner kaynaklarına dayalı başlangıcından kurumsallaşmasına kadarki süreci bütünüyle kronolojik olarak inceleyen çalışmalar henüz yapılmamıştır ve bu eser bu özelliğiyle de ilktir.

Çalışmamın birinci bölümü coğrafya ile sınırlanmış ve bu coğrafya üzerinde nüfus değişimi, yine Rus tarihi perspektifiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca istilâdan sonraki tarihî süreçte, Türk bölgesine akın akın gelen Rus köylülerinin yıllar içinde demografik yapıyı değiştirdikleri anlatılmıştır.

İkinci bölüm, Rusların Ortodoksluğu benimseyip kurumsallaştırmaları ve bunu da bir emperyal siyaset anlayışıyla, istilâ ettikleri topraklarda tahakkümün simgesi olarak kullanmalarının ilk örneklerini içermektedir. Yani Kazan Hanlığı'nın başkenti Kazan'ın Rus istilâsına uğramasıyla resmen başlayan 'Hıristiyanlaştırma' dolayısıyla 'Ruslaştırma' hareketinin tanımlanmasına, beraberinde ortaya çıkan -kurumsal olan veya olmayan- müesseseler incelenmiştir. Bununla beraber, yine kaynakların gösterdiği kişilerin faaliyetleri üzerinden misyon faaliyeti metodu merkez alınmıştır. Bölümün başlangıcı bu nedenle Rusların Ortodosluğa girişine ayrılmış ve bu konu Türkiye'de çalışılmadığı için olabildiğince geniş tutulmuştur. Yine bu bölümde Rus çarlığına ait kanunların toplu kataloğu *Polnoye*

---

[7] Saime-Selenga Gökgöz, *İdil-Ural'da Misyon Hareketi: Yevfimiy Aleksadroviç Malov, Basılmamış doktora tezi,* Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2003.

Sobraniye Zakanov (İmparatorluk Kanunları) da değerlendirilmiştir.[8] Ayrıca kilise faaliyetlerini anlatan misyonerlerin yazdıkları da, bu dönem için önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Ancak bu bilgiler Mojarovskiy'den kalmıştır. Bu eser özellikle XVIII. yüzyıla kadarki misyon hareketindeki faaliyetlerin tarihinde temel eser niteliğindedir.[9] Bu arada Petersburg'daki Kutsal Sinod arşivindeki malzemenin yerini de bu eser vermekte, bizlere ararken kolaylık sağlamaktadır. Kutsal Sinod arşivinin; *383 Pervyi Departament Ministerstva Gosudarstvenih Amuşçetvı, 796 Kantsselyarya Sviyatiyaşago Sinoda* ve *821 Departament Duhovnih del İnostrannih İspevodanniy* adlı dairelerinde Kazan yeparhiyasıyla ilgili misyon faaliyeti kararları çalışmamızda kullanılmıştır. Yine Tataristan Merkezi Devlet Arşivi'nin *4 numaralı Kazanskaya Duhovnaya Konsitoriya* fondu 1823–1850 yılları arasındaki ihtidâ hareketlerinin kayıtlarını içermesi bakımından bizim için çok önemlidir ve ciddi bir boşluğu doldurmuştur.

Çalışmamın üçüncü bölümü; XVIII. yüzyıl ve misyon ile ilgili kurulan idareyi içermektedir. Bu dönemle beraber; İlminskiy, Malov Maşanov, Nurminskiy gibi meşhur misyonerlerin temel kabul edilebilecek eserleri bizlere rehberlik etmeye başlamakta ve malzeme birden çeşitlenmektedir. Özellikle E. Malov'un, Mojarovski'yle paralel Yeni Kreşin İdaresiyle ilgili yazdığı temel eser, bu dönemin birinci derecede kaynağıdır.[10] Yine Rus tarihine ait basılmış külliyatlar da bu dönem için önemlidir.

Dördüncü bölüm ise, XIX. yüzyıl Rus tarihi içinde İdil bölgesindeki geri dönüş hareketini incelemektedir. Özellikle XIX. yüzyılda sahada misyon görevini ifa eden misyonerlerin günlükleri bu dönemin en önemli kaynaklarındandır. Bu çerçevede Malov'un tuttuğu günlükler, Timofeyev'in tuttuğu notların aktarılması, N. İlminskiy'nin eserleri karşımıza çıkmaktadır ve özellikle XIX. yüzyıl ve kurumsallaşan misyon hareketinde ana kaynakları oluşturmaktadır. E. Malov'un notları özel arşivi hariç, *Sbornik Statey*'de

---

[8] *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii I*, (PSZ), 1649–1830, 50 cilt, St. Petersburg, 1830; *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiskoy İmperii II*, (PSZ), 1830–1884, 55 cilt, St. Petersburg, 1830–1884.

[9] Apollon Mojarovskiyi, *İzlojenie Hoda Missionerskogo Delo po Prosveşeniyu Hristianstvom Kazanskih İnorodtsev*, s. 1552, po 1867, Moskva 1880, s. 261.

[10] E. A. Malov; *O novoKreşinskih Kantore*, Kazan 1878, Ayrı basım.

"Missyonerstvo sredi Muhammedan i Kreşinnih Tatar" adıyla 21 Eylül 1892 yılında Kazan Üniversitesi yayınları arasında çıkmıştır. Bu notların tamamı 460 sayfadır. Birinci bölüm 5-61 sayfaları arasında olup *"Müslümanlar arasında dört gün"* ismini taşımaktadır ve Müslüman köylerine Malov tarafından yapılan araştırma gezisinin notlarını içermektedir. İkinci bölümde, 62-100'üncü sayfalar arasındadır ve Müslüman köylerine yapılan 6 günlük ziyaret anlatılır. Üçüncü bölüm ise, *"Bir Mollayla sohbet"* adını taşımaktadır ve 101 ile 114'üncü sayfalar arasındadır. Yine dört ve beşinci bölümler de bu ziyaretin devamıdır. Altıncı bölüm, 1865 yılında Tatar köylerinin durumlarına ayrılmış ve 131 ile 155. sayfalar arasındadır. Malov yedinci bölümden itibaren Kreşin Tatarları'nı anlatmaya başlar. İlk olarak Buinsk bölgesi Kreşin köylerine yaptığı ziyaretten bahseder ve 165'inci sayfaya kadar bu bölgenin köyleri anlatılır. Daha sonra 218. sayfaya kadar İdil bölgesindeki Kreşinlerin dinî durumlarından söz edilir. Malov bu bölümden sonra da Kreşinler arasında misyon amaçlı yaptığı işlerden bahseder. Kreşin kiliselerini, Kreşin Tatarları'nın sosyal ve dinî hayatlarını tekrar ele alarak 332. sayfaya kadar bu konulara yer verir. On beşinci bölümden yirmi birinci bölüme kadar da (333-379) yine misyonerliğe hazırlanma ve Kazan Kreşin Tatarları hakkında bilgiler vermektedir. Daha sonra da (379-462) sayfalar arasında bölge bölge İdil boylarındaki Kreşinler hakkında istatistikî bilgiler yer alır. Malov'un istatistikî bilgi sunumu dinî bölge yani yeparhiyalara göredir. Bu doğrultuda; İdil bölgesi Kazan, Simbirsk Vyatskiy, Samara, Ninniygorod, Ufa, Orenburg, Perm, Tambov, Penza, Saratov ve Astrahan olarak belirlenmiştir.[11]

Yine İlminskiy'nin misyoner program için yaptığı bütün çalışmalar sağlığında bizatihî kendisi tarafından okul müdürüne yazdırılmıştır. Araştırıcılar için bu çalışmalar çok önemlidir ve *Kazanskaya Tsentralnaya Kreşino-Tatarskaya Şkola* adıyla 1887 yılında Kazan'da basılmıştır. Bu eser İlminskiy'nin misyoner çalışmaları hakkında ta başlangıçtan ölümüne kadarki bütün faaliyetlerini içermesiyle yine devletin misyon faaliyetini özel kurumlar nakletmesi sürecini ayrıntılarıyla göstermesiyle önemlidir. Ayrıca İlminskiy'nin mektuplarını da kapsar ve çalışanlara farklı kaynakları tarama zahmetinden

[11] E. A., Malov, *Missyonerstvo sredi Muhammedan i Kreşonnih Tatar,* Kazan 1892.

kurtarır. Peter Znamenskiy tarafından 1892 yılında hazırlanan ve İlminskiy sistemine ait dokümanlar ve Guriy Kardeşlik Cemiyeti'nin 25. yılının anısına kuruluşundan 1892 yılına bütün faaliyetlerin bilgisini veren *Na pamiat o Nikolaye İvanoviçe İlminskom* adlı çalışma da bir diğer önemli kaynaktır. Çalışmamızda bu rapor niteliği taşıyan eser, İlminskiy bölümünün en önemli kaynaklarından birini teşkil etmiştir.[12] Yine Çiçerina, Afanasyev, Petrov ve Vitevsikiy'nin İlminskiy'nin ölümünün 25. yılı anısına İlminskiy sistemi ile ilgili yazdıkları makaleler bu dönemi çalışanlar için çok önemlidir.

Beşinci bölüm, meşhur misyoner ve dilbilimci N. İlminskiy ve sistemine aittir. İlminskiy, Rus olmayanların Hıristiyanlaştırılması ve dolayısıyla Ruslaştırılmasında yeni metotu getiren misyoner olarak en önemli isimdir. Rus Ortodoks misyonunun devlet tarafından kiliseden alınıp özel kuruluşlara devredilmesini sağlamış ve getirdiği misyoner eğitim modeliyle de etnik milliyetçiğini tesis ederek bölgenin Ruslar tarafından yönetilmesinde büyük bir katkı sağlamıştır. Bu bölümde de kaynaklarımız günlükler ve İlminskiy'nin bıraktığı eserler olmuştur. Ayrıca yetiştirdiği öğrencilerinin makaleleri yine birinci derecede kaynaklarımız arasındadır. Beşinci bölümün devamı niteliğinde olan İlminskiy sonrası misyoner eğitimi başlığıyla Rus devletinin bölgede açtığı misyon karakterli okullar incelenmiştir. Kaynaklarımız bu bölüm içinde farklılık arz etmez, ancak daha sonra bölgedeki eğitimi inceleyen A. F. Efirov'un *Neruskiye Şkola Povoljya, Priuralya i Sibiri* adlı eseri metodoloji açısından önemlidir. Yine o dönemin tutulan şehir ve okul istatistikleri de yeri geldikçe kullanılmıştır.[13]

Çalışmamın son bölümü, 1910 yılında yapılan misyoner kongresinin Müslüman bölümüne ait tutanaklarına ayrılmıştır. Bölümün M. A. Maşanov'a hazırlattığı raporun tamamı incelenmiş ve Müslümanların misyon hareketine karşı nasıl tavır aldıkları, yine misyonerlerin düşüncelerine göre aktarılmaya çalışılmıştır. Misyoner kongre tutanaklarının bir diğer önemli özelliği de, katılımcıların listesini vermesidir. Yine katılımcıların aldığı sözler de,

---

[12] P. Znamenskiy, *Na pamiat o Nikolae İvanoviçe İlminskom: K letiyu Brastva sv. Guriya*, Kazan 1892.

[13] A. J. Efirov, *Nerusskie Şkolı, Povoljya, Priuralya i Sibirii*, Moskva 1948.

kayda geçtiği için bireysel düşüncenin misyon içindeki yeri de tespit edilebilmektedir.[14]

Coğrafi dini ve idari adlandırmalar

Çalışma, şüphesiz dönemin mülkî ve resmî organizasyonuna göre kurgulanmak durumundaydı. Bu nedenle, bölgedeki misyoner faaliyetler, mülkî erki temsil eden guberniya "vilayet", uyezd ve okrug için "kaza" (district) volost için ise "merkezi köy" terimleri kullanılmıştır.

Rus devletinin mülkî organizasyon şemasının yanında kaynakların kilise ve çevresinde yazılması bir diğer organizasyon şemasının da kullanılmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede yeparhiya "piskoposluk", piskoposluğun bir alt birimi olan prihod, "ruhani daire", ve ruhani daireye bağlı 'selo' kelimesi için de "merkezî köy", drevniya kelimesi için de "köy" terimi uygun bulunmuştur.

Çalışmada uygulanan sistem dönemin dinî ve mülkî idaresinde uygulanan sistemdir ve herhangi bir tasarruf kullanılmamıştır. İlk dönemler için en temel birinci kaynak olan *Mojarovski*'nin misyonerlik faaliyetlerini bölgeye atanan rahip ve piskoposların atanış tarihine göre kayda aldığı *İzlojeniye Hoda Misyonerskago Dila po Prosşenyu Hristiyanstvom Kazanskih İnorodtsev,* s *1552 po 1867* (Moskva 1880, 261 s.) adlı eser, bu belirlemede başvuru kaynağı olmuştur.

Bu çerçevede Kazan başta olmak üzere Simbirsk, Vyatka, Samara, Ninniygorod, Ufa, Orenburg, Perm Tambov, Penza yeparhiya veya guberniyaları İdil-Ural bölgesinin alt birimlerini oluşturmaktadır. Bu tanımlama Malov ve diğer misyonerler için de geçerlidir. Burada yeri gelmişken ifade etmekte fayda vardır: Bizim araştırdığımız dönemde İdil-Ural bölgesinin tarihî ve coğrafî adlandırması kaynaklarda yer almaz. Bunun yerine İdil kıyıları veya havzası tabiri yer alır, ancak kapsadıkları alan Ural ardı hariç hemen hemen aynıdır. Nitekim çağdaş Rus ve Türk tarihçiler bizim kullandığımız tabiri kullanmışlardır. Ayrıca bu tabirin içerdiği coğrafî ve tarihî nüfus alanını, ilk defa bu çalışma ortaya koymaktadır.

Eski misyon kaynakları Rus olmayanları *inorodets* terimiyle ifade eder ve bu tabirin içine Müslüman Tatar, Çuvaş, Votyak, Mordva,

[14] *Missionerskiy svezd v gorede Kazani 13–26 iyuna v gordı Kazani 1910 goda,"* Protokolı otdıla po Musulmanstvu Missionerskogo syezda", Kazan 1910.